BO‘LAJAK RUS TILI O‘QITUVCHILARI NUTQIDA O‘ZBEK TILI TA’SIRIDA YUZAGA KELADIGAN LEKSIK XATOLAR: TIPOLOGIYA, SABABLAR VA LINGVODIDAKTIK BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Sodiqova Sarvinoz Alisher qizi

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti 1-kurs talabasi

sarvinozsodiqova0809@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili o‘zbek tili bo‘lgan bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarining rus nutqida o‘zbek tili ta’sirida yuzaga keladigan leksik xatolar nazariy-tahliliy jihatdan o‘rganiladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, o‘qituvchi nutqi o‘quvchilar uchun me’yor namunasi vazifasini bajaradi va undagi barqaror xatolar avloddan avlodga o‘tib, toshqotib qolish (fossilizatsiya) xavfini kuchaytiradi. Tadqiqotning maqsadi - o‘zbek-rus leksik interferensiyasining asosiy turlarini tasniflash, ularning lingvistik va psixolingvistik sabablarini aniqlash hamda bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida ularni oldini olishning lingvodidaktik modelini asoslash. Metodologik asos sifatida qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil, xatolar tahlili, ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan xato misollarini ikkilamchi tahlil qilish va tasniflash usullaridan foydalanildi.

Tahlil natijasida leksik xatolarning olti asosiy turi ajratildi: semantik hajm nomuvofiqligidan kelib chiqadigan xatolar, leksik birikuvchanlik me’yorining buzilishi, so‘zma-so‘z kalkalash, sinonim va yaqin ma’noli so‘zlarni farqlamaslik, lingvopragmatik xatolar hamda til ichidagi (intralingval) omillar bilan qorishgan aralash xatolar. Eng barqaror xatolar o‘zbek tilidagi bitta keng ma’noli fe’lga rus tilida bir nechta fe’l mos keladigan holatlarda kuzatilishi ko‘rsatildi. Maqolada xatolarning kasbiy ahamiyatiga ko‘ra darajalanishi va ularni bartaraf etishga qaratilgan mashqlar tizimi taklif etiladi. Ishning amaliy ahamiyati uning natijalaridan pedagogika oliy ta’lim muassasalarida rus tili amaliy kursi, leksikologiya va rus tilini o‘qitish metodikasi fanlarini takomillashtirishda foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: leksik interferensiya; o‘zbek-rus ikki tilliligi; leksik xato; semantik hajm; leksik birikuvchanlik; kalka; bo‘lajak rus tili o‘qituvchisi; xatolar tahlili.

Аннотация. В данной статье в теоретико-аналитическом аспекте исследуются лексические ошибки, возникающие под влиянием узбекского языка в русской речи будущих учителей русского языка, родным языком которых является узбекский. Актуальность темы обусловлена тем, что речь преподавателя служит образцом языковой нормы для учащихся, а устойчивые ошибки в ней могут передаваться от поколения к поколению, повышая риск их закрепления (фоссилизации). Цель исследования заключается в классификации основных типов узбекско-русской лексической интерференции, выявлении их лингвистических и психолингвистических причин, а также в обосновании лингводидактической модели предупреждения подобных ошибок в процессе подготовки будущих учителей. В качестве методологической основы использованы сравнительно-сопоставительный анализ, анализ ошибок, вторичный анализ примеров ошибок, зафиксированных в научной литературе, а также методы классификации.

В результате анализа выделены шесть основных типов лексических ошибок: ошибки, обусловленные несовпадением семантического объёма слов, нарушения норм лексической сочетаемости, дословное калькирование, неразграничение синонимов и близких по значению слов, лингвопрагматические ошибки, смешанные ошибки, обусловленные взаимодействием интерлингвальных и интралингвальных факторов. Установлено, что наиболее устойчивые ошибки наблюдаются в случаях, когда одному широкозначному глаголу узбекского языка соответствуют несколько глаголов в русском языке. В статье также предлагается классификация ошибок по степени их профессиональной значимости и система упражнений, направленная на их предупреждение и устранение. Практическая значимость исследования определяется возможностью использования его результатов для совершенствования преподавания практического курса русского языка, лексикологии и методики преподавания русского языка в педагогических высших учебных заведениях.

Ключевые слова: лексическая интерференция; узбекско-русское двуязычие; лексическая ошибка; семантический объём; лексическая сочетаемость; калькирование; будущий учитель русского языка; анализ ошибок.

Abstract. This article provides a theoretical and analytical examination of lexical errors arising under the influence of the Uzbek language in the Russian speech of prospective teachers of Russian whose native language is Uzbek. The relevance of the topic lies in the fact that teachers' speech serves as a model of linguistic norms for learners, while persistent errors in their speech may be passed down from one generation to another, increasing the risk of their fossilization. The aim of the study is to classify the main types of Uzbek-Russian lexical interference, identify their linguistic and psycholinguistic causes, and substantiate a linguodidactic model for preventing such errors in the process of training prospective teachers. The methodological framework involves contrastive analysis, error analysis, secondary analysis of error examples documented in scholarly literature, and classification methods. The analysis identifies six major types of lexical errors: errors resulting from mismatches in semantic scope, violations of lexical collocation norms, literal calquing, failure to distinguish between synonyms and near-synonyms, linguopragmatic errors, and mixed errors involving both interlingual and intralingual factors. The findings indicate that the most persistent errors occur in cases where a single broad-meaning verb in Uzbek corresponds to several different verbs in Russian. The article also proposes a classification of errors according to their professional significance and a system of exercises aimed at preventing and eliminating them. The practical significance of the study lies in the potential application of its findings to improving courses in Practical Russian, Lexicology, and Methods of Teaching Russian at pedagogical higher education institutions.

Keywords: lexical interference; Uzbek-Russian bilingualism; lexical error; semantic scope; lexical collocation; calque; prospective teacher of Russian; error analysis.

Kirish

O‘zbekistonda rus tili ta’lim tizimida o‘ziga xos o‘rin egallaydi: u umumta’lim maktablarida, akademik litsey va kollejlarda, oliy ta’lim muassasalarida o‘qitiladi, ko‘plab mutaxassisliklarda ilmiy va kasbiy axborot manbai bo‘lib qolmoqda. Ana shu tizimning markazida rus tili o‘qituvchisi turadi. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida rus tili va adabiyoti yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning muayyan qismi uchun ona tili o‘zbek tili hisoblanadi. Ular rus tilini ikkinchi til sifatida egallagan va kelajakda uni o‘zi ham o‘qitadigan mutaxassislardir. Bunday vaziyatda o‘qituvchi nutqining me’yoriyligi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki o‘quvchi uchun dars jarayonidagi asosiy nutq namunasi aynan o‘qituvchi nutqidir.

Ikki til aloqada bo‘lgan barcha holatlarda bo‘lgani kabi, o‘zbek tilida so‘zlashuvchilarning rus nutqida ham ona tili ta’sirida yuzaga keladigan me’yordan chetlanishlar - interferensiya hodisalari kuzatiladi. Ular fonetik, grammatik, sintaktik va leksik sathlarda namoyon bo‘ladi. Fonetik va grammatik interferensiya (masalan, rod kategoriyasi, kelishik va vid bilan bog‘liq xatolar) ilmiy adabiyotda nisbatan ko‘p yoritilgan bo‘lsa-da, leksik sathdagi xatolar ko‘pincha umumiy ro‘yxatlar shaklida, tizimli tasnifsiz va ularning kasbiy oqibatlari baholanmagan holda tilga olinadi. Holbuki, leksik xatolar grammatik xatolardan farqli ravishda ko‘pincha tinglovchi tomonidan seziladi, ma’noni buzadi va nutqning tabiiyligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, leksik xatolar yuqori malaka darajasida ham saqlanib qolishi mumkin, ya’ni ular ikki tillilik rivojlangan sari o‘z-o‘zidan yo‘qolib ketmaydi.

Adabiyotlar tahlili. Interferensiya tushunchasining zamonaviy talqini U. Vaynrayx asari bilan bog‘liq. Olim interferensiyani ikki tilni biladigan shaxs nutqida tillarning aloqasi natijasida yuzaga keladigan me’yordan chetlanish sifatida ta’riflaydi va uni barcha til sathlarida ko‘rib chiqadi. Vaynrayx uchun leksik interferensiya alohida tadqiqot sohasi bo‘lib, u so‘zlarning bevosita o‘zlashtirilishi, mavjud so‘z ma’nosining kengayishi yoki torayishi hamda murakkab birliklarning kalkalanishini farqlaydi. Bu yondashuvning

ahamiyati shundaki, u xatoni tasodifiy hodisa emas, balki ikki til tizimining shaxs ongida o‘zaro ta’siri natijasi sifatida talqin etadi.

Rus lingvistikasida bu masalaga L.V. Shcherba ikki tillilik turlari va «tillarning aralashuvi» haqidagi qarashlari bilan katta hissa qo‘shgan. Shcherba ona tiliga tayanish tamoyilini ilgari surib, ikkinchi tilni o‘rgatishda ona tilini e’tiborsiz qoldirish emas, balki uni ongli ravishda qiyoslash orqali nazorat qilish zarurligini asoslagan. Uning fikricha, ona tili baribir o‘quvchi ongida ishtirok etadi, shuning uchun uning ta’sirini metodik jihatdan boshqarish kerak. Bu qarash ushbu maqolada taklif etilayotgan qiyosiy lingvodidaktik yondashuvning nazariy tayanchidir.

V. Yu. Rozensveyg til aloqalarining lingvistik muammolarini tizimlashtirib, interferensiyani til tizimlarining o‘zaro ta’siri natijasi sifatida tahlil qilgan. Ye. M. Vereshchagin esa ikki tillilikni psixologik va metodik jihatdan tavsiflab, uning retseptiv, reproduktiv va produktiv turlarini ajratgan. Bu tasnif bo‘lajak o‘qituvchilar uchun muhim: ular uchun rus tilida faqat tushunish emas, balki me’yoriy nutq yaratish, ya’ni produktiv ikki tillilik majburiydir. Leksik interferensiya aynan nutq yaratish jarayonida eng ko‘p namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot metodikasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy dizaynga ega. Unda muallif tomonidan yangi empirik ma’lumotlar (so‘rovnoma, test yoki talabalar yozma ishlari korpusi) to‘planmagan. Shu sababli maqolada xatolar chastotasi yoki foiz ko‘rsatkichlari haqida empirik xulosalar chiqarilmaydi. Tadqiqot uch tarkibiy qismdan iborat: (1) o‘zbek va rus tillari leksik-semantik birliklarini qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil qilish; (2) ilmiy adabiyotda qayd etilgan xato misollarini ikkilamchi tahlil qilish; (3) olingan natijalarni tasniflash va ular asosida lingvodidaktik model ishlab chiqish.

Tadqiqot materiali ikki guruhdan iborat. Birinchi guruhni o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar rus nutqidan olingan va ilmiy nashrlarda qayd etilgan xato misollari tashkil etadi. Ushbu misollar maqolada manbasi ko‘rsatilgan holda keltiriladi. Ikkinchi guruhni qiyosiy tahlil asosida muallif tomonidan tuzilgan model (prognostik) misollar

tashkil etadi. Ular o‘zbek tilidagi so‘zning semantik tuzilishi rus tilidagi mos birliklar bilan to‘liq mos kelmaydigan holatlarda ehtimoliy xatoni ko‘rsatish uchun keltirilgan va matnda hamda jadvallarda «model misol» deb alohida belgilangan. Model misollar empirik kuzatuv natijasi sifatida taqdim etilmaydi va ularning real nutqda qanchalik tez-tez uchrashi keyingi tadqiqotda tekshirilishi lozim. O‘zbek tili birliklarining grammatik va semantik xususiyatlarini aniqlashda A.N. Kononovning o‘zbek adabiy tili grammatikasiga va zamonaviy o‘zbek tili me’yorlariga tayanildi.

Natijalar. Tahlil natijasida o‘zbek tili ta’sirida yuzaga keladigan leksik xatolarning olti asosiy turi ajratildi. Ular 1-jadvalda umumlashtirilgan. Tipologiyaning asosiy mezoni - xatoning lingvistik mexanizmi, ya’ni o‘zbek tilining qaysi xususiyati rus tiliga ko‘chirilayotgani.

Bilish va qobiliyat fe’llari (bilmoq - знать/уметь) xatoning psixolingvistik mexanizmini yaqqol ko‘rsatadi. O‘zbek tilida bilmoq «bilmoq, xabardor bo‘lmoq» ma’nosi bilan birga ravishdosh bilan birikib «qila olmoq, uddalamoq» ma’nosini ham ifodalaydi (suzishni bilaman). Rus tilida esa bu ikki ma’no turli fe’llarga ajratilgan. Agar talaba уметь fe’lini bilmoq orqali o‘zlashtirgan bo‘lsa, Я знаю плавать, Я знаю играть на музыкальных инструментах kabi xatolar paydo bo‘ladi. Jiangning modeliga ko‘ra, bu holatda rus so‘zi o‘zbek so‘zining semantik mazmunini meros qilib olgan bo‘ladi.

Idrok fe’llari (ko‘rmoq - видеть/смотреть) va tozalash hamda buzilish fe’llari (yuvmoq - мыть/стирать; sindirmoq - ломать/разбить) ham xuddi shu mexanizm asosida xatoga olib keladi. Bu yerda rus tilidagi farq predmet turiga (kiyim yoki idish, mo‘rt yoki qattiq predmet) yoki harakatning maqsadga yo‘naltirilganligiga (смотреть - ongli, maqsadli idrok) bog‘liq. Ta’kidlash joizki, o‘zbek tilida ham kir yuvmoq (kir yuvmoq, ya’ni kiyim yuvmoq) birikmasi mavjud, ya’ni farq o‘zbek tilida ham ifodalanishi mumkin, biroq u alohida fe’l bilan emas, birikma orqali beriladi. Bu holat talaba e’tiborini qaratish uchun qulay metodik tayanch bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Jadvaldagi model misollar (so‘ramoq, o‘qimoq, aytmoq, turmoq) ham xuddi shu mexanizmga asoslanadi. Masalan, o‘zbek tilida so‘ramoq ham savol berish (undan vaqtni so‘radim), ham iltimos qilish (undan qalam so‘radim) ma’nosini ifodalaydi, rus tilida esa bular спрашивать va просить fe’llariga ajratilgan. O‘zbek tilida o‘qimoq ham «kitob o‘qimoq», ham «ta’lim olmoq» (universitetda o‘qiyman) ma’nosida qo‘llanadi, rus tilida esa читать va учиться farqlanadi. Turmoq fe’li so‘zlashuv nutqida «yashamoq» ma’nosida ham ishlatiladi (Qayerda turasiz?), bu esa Я стою в общежитии turidagi xatoga olib kelishi mumkin. Ushbu misollar qiyosiy tahlil asosida tuzilgan va ularning real nutqdagi chastotasi empirik tekshirishni talab qiladi.

Semantik hajm nomuvofiqligi faqat fe’llarda emas, otlar va sifatlarda ham kuzatiladi. Kadirova va Xo‘jiyev bir nechta rus otiga bitta o‘zbek oti mos keladigan holatlarni qayd etadi: облако, туча - bulut; зола, пепел - kul; стекло, зеркало - oyna; собака, щенок - kuchuk. Sifatlar sohasida esa qiyosiy tahlil asosida quyidagi ehtimoliy xato zonalarini ko‘rsatish mumkin (model misollar): katta - rus tilida большой va старший (katta akam - мой большой брат o‘rniga мой старший брат); kichik - маленький va младший; issiq - горячий, жаркий, тёплый (Bugun issiq - Сегодня горячо o‘rniga Сегодня жарко); baland - высокий va громкий (baland ovozda gapiring - говорите высоким голосом o‘rniga говорите громче). Sifatlardagi bu xatolar ayniqsa xavflidir, chunki ular grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo ma’noni o‘zgartiradigan gaplar hosil qiladi: высокий голос rus tilida ovoz balandligini emas, tovush tonini anglatadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun modelning muhim qo‘shimcha tarkibiy qismi - metalingvistik tayyorgarlik. Oddiy til o‘rganuvchidan farqli ravishda bo‘lajak o‘qituvchi nafaqat xatoni o‘zi qilmasligi, balki uni o‘quvchi nutqida aniqlash, sababini tushuntira olish va tuzatish yo‘lini ko‘rsatishi kerak. Shu sababli taklif etilgan tizimga talabalarning o‘z va o‘zgalar nutqidagi xatolarni tahlil qilishi, xato kundaligini yuritishi hamda o‘zbek va rus tillari leksikasini qiyoslovchi mini-tadqiqotlar bajarishi kiritilishi maqsadga muvofiq.

Muhokama. Olingan natijalar bir qator nazariy qarashlarni tasdiqlaydi va aniqlashtiradi. Birinchidan, tahlil leksik interferensiyani faqat «noto‘g‘ri so‘z tanlash» emas, balki tushunchaviy chegaralarning ko‘chirilishi sifatida tushunish zarurligini ko‘rsatdi. Bu Jarvis va Pavlenkoning leksik-semantik va tushunchaviy transfer haqidagi qarashlariga, Pavlenko va Maltning nomlash chegaralari bo‘yicha eksperimental natijalariga mos keladi. Мыть/стирать, видеть/смотреть kabi farqlarni o‘zlashtirishda o‘quvchi aslida rus tilidagi tushunchaviy toifalashni o‘zlashtirishi kerak.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda ona tili o‘zbek tili bo‘lgan bo‘lajak rus tili o‘qituvchilari nutqida o‘zbek tili ta’sirida yuzaga keladigan leksik xatolar nazariy-tahliliy jihatdan o‘rganildi. Tadqiqot maqsadiga muvofiq quyidagi xulosalar chiqarildi.

Birinchidan, interferensiya nazariyasi, xatolar tahlili va psixolingvistik yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish leksik xatolarni o‘rganishda bu yondashuvlarni birgalikda qo‘llash zarurligini ko‘rsatdi: qiyosiy tahlil xatoning lingvistik manbasini, xatolar tahlili uni tasniflash usulini, psixolingvistik modellar esa uning barqarorligi sababini izohlaydi.

Ikkinchidan, o‘zbek tili ta’sirida yuzaga keladigan leksik xatolarning olti asosiy turi ajratildi: semantik hajm nomuvofiqligi, leksik birikuvchanlik buzilishi, kalkalash, sinonim va yaqin ma’noli so‘zlarni farqlamaslik, lingvopragmatik xatolar va aralash xatolar. Ushbu tipologiya mavjud adabiyotlarda tarqoq holda qayd etilgan kuzatishlarni yagona tizimga keltiradi.

Uchinchidan, xatoga olib keluvchi asosiy nomuvofiqlik zonalari aniqlandi. Ular orasida o‘zbek tilidagi keng ma’noli fe’llar (bormoq, kelmoq, bilmoq, ko‘rmoq, yuvmoq, sindirmoq, qilmoq, qo‘ymoq) va ularga rus tilida mos keladigan farqlanuvchi fe’llar guruhlari eng muhim o‘rin tutadi. Bu xatolarning barqarorligi rus so‘zlarining mental leksikonda o‘zbek tarjima ekvivalenti orqali tushunchaga bog‘lanishi bilan izohlanadi.

To‘rtinchidan, xatolarni kommunikativ oqibat, barqarorlik va o‘quvchilarga uzatilish xavfi mezonlari bo‘yicha baholash taklif etildi. Nazariy baholashga ko‘ra, semantik hajm

nomuvofiqligi va birikuvchanlik xatolari bo‘lajak o‘qituvchilar uchun eng katta xavf tug‘diradi. Bu natija ishchi farazni nazariy darajada qo‘llab-quvvatlaydi, ammo uning empirik tasdig‘i kelgusi tadqiqot vazifasidir.

Beshinchidan, xato turlariga mos lingvodidaktik choralar tizimi asoslandi. Uning asosiy tamoyillari - ona tiliga ongli qiyosiy tayanish, farqlovchi birikuvchanlik bilan ishlash, izohli va birikuvchanlik lug‘atlaridan foydalanishni o‘rgatish hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning metalingvistik tayyorgarligini rivojlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asan, A. (2024). Lexical errors in L2 Russian by Kazakh native speakers [Bachelor’s thesis, Nazarbayev University]. Nazarbayev University Repository. http://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/7750

2. Corder, S. P. (1967). The significance of learners’ errors. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, 5(4), 161-170. https://doi.org/10.1515/iral.1967.5.1-4.161

3. Ellis, R. (2008). The study of second language acquisition (2nd ed.). Oxford University Press.

4. James, C. (1998). Errors in language learning and use: Exploring error analysis. Longman.